

EGY ÚJABB BEJEGYZÉS A *MONACENSIS GRAECUS 307A* JELZETŰ KÉZIRATBAN

MÉSZÁROS Tamás

ELTE Eötvös József Collegium, Byzantium Központ, Magyarország

Beérkezett: 2022. március 10. • Elfogadva: 2022. május 12.

© 2022 A szerző(k)

ABSZTRAKT

A XVI. század elején tizenkét kéz által másolt *Codex Monacensis Graecus 307a* jelzetű kézirat Laonikos Chalkokondylés történeti munkáját tartalmazza. A kézirat a főszövegen kívül több széljegyzetet is megőrzött. Chalkokondylés *Apodeixise* után, a kódex 237^v oldalán található egy Nikolaos Sophianos által írt bejegyzés, amelyben a szerző különböző módszereket ír le a bolhák és poloskák ellen. Bár Darkó Jenő korábban már kiadta a receptet, az átírása pontatlan és számos helyen hibás. Jelen tanulmány célja, hogy új átírást adjunk a négy soros szövegről fordítással és rövid megjegyzésekkel kiegészítve.

KULCSSZAVAK

Monacensis Graecus 307a, lapszéli bejegyzés, Nikolaos Sophianos, recept rovarok ellen

Kiindulópontunk legyen az alcímben megjelölt, a müncheni Bayerische Staatsbibliothekben őrzött *Monacensis Graecus 307a* jelzetű kézirat. A kézirat leírása a Hardt-féle katalógusban nem szerepel, de magában a kéziratban (II^v) Ignaz Hardt kézzel írott megjegyzéssel utal a szintén Chalkokondylés történeti művét tartalmazó *Monacensis Graecus 127* leírására,¹ ahol

¹ „Nicol(ai) Chalchocondylae | historicon de origine turcarum | lib(ri) X. | Hic codex separatim in cata-|logo meo recensitus non est, | cum eius mentionem fecerim | in cod. 127, ubi enim idem | historicon iisdem titulis occurrit. | H<ardt>”.

* Levelező szerző. E-mail: tamas.m.meszáros@gmail.com

mindenféle részletezés nélkül csakugyan említésre kerül a kódex.² Újabban Kerstin Hajdú jóvoltából megszületett a kézirat minden igényt kielégítő leírása, mely nagy segítséget jelentett a munka során.³

A 238 *folium*ból álló *quaternio* papírkódex 1500 körül készült Velencében, legkésőbb 1565-től az augsburgi kereskedő, Johann (Hans) Jakob Fugger (1516–1575) könyvtárához tartozott, majd 1571-ben került mai őrzési helyére, Münchenbe, az akkori Hofbibliothek átlományába. A kézirat kötése pergamenkötés, mindkét borító karton hátlappal, rajta liturgikus töredék egy XIV. század végén keletkezett latin kéziratból. A kódex egyetlen művet tartalmaz, Laonikos Chalkokondylés 10 könyvből álló történeti munkáját. A kéziratot jelen tudásunk szerint tizenkét különböző, de egykorú kéz másolta, mindegyik általában enyhén jobbra dőlő, minuscula-kurzív írás.⁴ A piros tintával írt fejlécek ugyanattól a kéztől származnak, ami arra utal, hogy a kézirat egyetlen másolóműhely terméke. A tizenkét másoló közül eddig Geórgios Moschos és Paolo Canal (Paulus de Canale) azonosítása történt meg.⁵ Előbbi, vagyis Moschos másolta a jelen kézirat alapjául szolgáló, *Parisinus Graecus 1781* jelzetű kódexet is. A főszöveg másolói mellett további tíz kéz hagyott nyomott a lapokon. Ezek a bejegyzések részben különböző korok könyvtárosainak technikai jellegű észrevételeit tartalmazzák (jelzetek, a katalógizálásra vonatkozó adatok), máskor pedig Chalkokondylés művének olvasóitól származnak: általában a tartalomhoz fűzött rövidebb észrevételek, jegyzetek, időnként a főszöveghez csak közvetve, vagy egyáltalán nem kapcsolódó bejegyzések, mint amilyen például Nikolaos Malaxos hosszabb tudósítása arról, hogy I. Theodóros despota 1401 augusztusában eladta Phanarion városát a johannita lovagrendnek (40^r),⁶ vagy a 238^r bal szélén fekete tintával írt kétsoros bejegyzés a XVI. század közepéről, melyben egy rejtélyes Ἀντώνιος Ἐξαρχος nevű személy szerepel.⁷ Ugyanezen a *folium*on találunk egy *Aeneis*-kivonatot is (IV, 15–100) a XIV. századból.

Jelen dolgozat tárgya a kézirat 237. *folium*ának *versóján* olvasható, a Chalkokondylés-szöveghez egyáltalán nem kapcsolódó négy soros bejegyzés. Mielőtt ennek szövegét megvizsgál-nánk, nézzük, mi látható még ezen a lapon (lásd 1. kép). Alul a Hofbibliothek 1613-ból származó exlibrise és a XVI. században működő müncheni főkönyvtáros, Wolfgang Prommer által adott kézirat-jelzet (7.12).

A lap tetején latin nyelvű bejegyzés olvasható egy XVI. századra datálható kéztől, a *Teremtés* könyvből származó ismert bölcsesség parafrázisa (Gen. 3.19): „*Arcod veritékével eszed kenyeredet, amíg vissza nem térsz a földbe, amiből lettél. Mert por vagy és a porba térsz vissza*” (latinul: „*pulvis es et in pulverem reverteris*”). Ehelyett itt az ismeretlen kéz a „*pulvis erat et in cinerem revertetur*” („*por volt és hamuba tér vissza*”) kifejezéssel összegzi, majd alatta a

² I. Hardt: *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Bavaricae. Codices Graeci. Tomus II.* München (1806) 78: „Idem occurrit in codice 307a”

³ K. Hajdú – M. Molin Pradel: *Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek. Band 5. Codices Graeci Monacenses 266–347.* Wiesbaden (2019) 231–233. A *Monacensis Graecus 307a* leírását Kerstin Hajdú végezte.

⁴ H. Wurm: *Der Codex Monacensis Gr. 307a. Ein Beitrag zur Überlieferungsgeschichte des Laonikos Chalkokondyles.* *JÖB* 44 (1994) 455–463.

⁵ Wurm: *i. m.* (4. j.) 456–457.

⁶ H. Wurm: *Die Übergabe Phanarions/Argolis durch den Despoten Theodoros I an die Johanniter im August 1401.* *JÖB* 39 (1989) 201–208.

⁷ A bejegyzésről részletesen lásd Wurm: *i. m.* (4. j.) 461–462.

pulvis erat et in cinere restet
bens cognicio

a. Helle vespis prima hat linea continetur?

Handwritten Greek text in a cursive script, likely a commentary or marginal note.

7. 12.

Codex Monacensis Graecus 307a, 237

„bene loqueris” („jól mondod / helyesen beszélsz”) fordulattal nyugtázza a szentenciában rejlő igazságot.

Lentebb nagyon rosszul látható és nehezen olvasható, szintén latin nyelven írt kérdőmondat: „an Pselli versus prima hac linea continentur?”, vagyis „vajon Psellok sorait/verseit tartalmazza/foglalja össze ez az első sor?”. Az íráskép Hajdú szerint erősen emlékeztet Ignaz Hardt utódának, Bernhard Joseph Docen (1782–1828) könyvtárosnak a kézírására.⁸ Maga a kérdés formájában megfogalmazott találgatás nyilvánvalóan a következő, szűkebb vizsgálatunk tárgyát képező bejegyzésre vonatkozik, értelme hamarosan világos lesz.

A harmadik bejegyzés tehát négy soros, görög nyelvű, prózai szöveg.⁹ A kézírás a kódex korábbi lapjain is többször feltűnik, leginkább a kézirat elején, mégpedig többnyire a margóra írt rövid, öt kötőszóval bevezetett tartalmi összefoglalásokban. A másoló azonosítása ezúttal nem kérdés: a gördülékény kézírás, a betűk dőlési irányának gyakori váltogatása (olykor szavakon belül), a hajtott ékezetek néha meredek, jobbra tartó, boltíves alakja, az *ióta* és az *ypsilon* feletti gyakori trema stb. mind ugyanarra a személyre, Nikolaos Sophianosra utal.¹⁰

Az előkelő korfui családból származó Nikolaos Sophianos (kb. 1500 – 1551 után) fiatalon elköltözött szülőföldjéről, tanulmányait már a Laskaris alapította római görög kollégiumban végezte (Collegio Greco). Később változatos életpályát futott be: volt könyvtáros, kéziratbeszerző, nyomdász, ismertségét mégis inkább saját műveinek, a *Totius Graeciae Descriptio* (1540) címen emlegetett kartográfiai munkájának, valamint görög nyelvtanának köszönheti.¹¹ Sophianos a termékeny másolók közé tartozott. Írásképét közel félszáz kódexben azonosították, datálható kéziratok közül néhány pedig konkrétan a *Monacensis 307a* keletkezési helyéhez, Velencéhez köti. Emellett alakja máshol is felbukkan a Chalkokondylés-hagyománnyal kapcsolatban, hiszen ő másolta *Vaticanus Graecus 1890 Apodeixis*-szemelvényeit is.

A szóban forgó bejegyzés már a Chalkokondylés-szöveget kiadó Darkó Jenő figyelmét is felkeltette, aki 1907-ben, az Egyetemes Philológiai Közölny hasábjain átírást is közölt a görög szövegről, melyhez lábjegyzet formájában rövidke *apparatus* mellékelte a négy helyvel, ahol a kézirat szerinte hibás alakja javításra szorult.¹² Közel száz évvel később, 1994-ben Herbert Wurm a kéziratot részletesen tárgyaló tanulmányában mindössze annyit jegyez meg, hogy Darkó cikkében „a szöveget néhány hibával és pontatlansággal közölték”, de a hibák és pontatlanságok természetéről nem árult el semmit, átírást, fordítást nem adott.¹³ Végül 2019-ben a legújabb müncheni kézirat-katalógus összeállítója, Kerstin Hajdú is említést tesz a széljegyzetről, de ő is csak az első és az utolsó szavakat közli, majd anélkül, hogy hibákat említene, Darkó kiadására hivatkozik.¹⁴ Tudomásunk szerint más nem foglalkozott Sophianos bejegyzésével.

⁸ Hajdú – Molin Pradel: *i. m.* (3. j.) 232.

⁹ Nem lehet szó versről vagy versrészletről, mert a négy sor szótagszáma különbözik, a harmadik sor végén elválasztás.

¹⁰ Vö. RGK I 318; RGK II 437; RGK III 517.

¹¹ Vö. K. Σάθας: *Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής εθνεγερσίας (1453–1821)*. Αθήνα 1868. 141–143; E. Legrand: *Bibliographie hellénique I*. Paris 1885. CLXXXVII–CXCV.

¹² Darkó J.: *Kézirati tanulmányok Laonikos Chalkondyles történeti művéhez. EPhK* 31 (1907) 25–47, 36.

¹³ Wurm: *i. m.* (4. j.) 459, 15. j.: „dieser Text mit einigen Fehlern und Ungenauigkeiten abgedruckt ist”.

¹⁴ Hajdú – Molin Pradel: *i. m.* (3. j.) 232.

A szöveg Darkó átírásában a következő:

- 1 ψύλλους δὲ ἀναρεῖ ραινόμενον ἀφέψημα ῥοδοδάφνης· ἢ κῦμινον · ἢ θαλάπτιον ὕδωρ·
 2 κόρεις κωλύει γενέσθαι χαμαιλιέοντος μέλανος ἀφέψημα ἀπὸ πλυνομένης τεντίης αὐτῶν·
 ἔπειτα χάλ-
 3 κανθαν λεάνας μετὰ χολῆς ταυρείας ἄλειφε τὴν κλίνην· ἢ ἔλαιον καθ’ αὐτό, ἢ μετὰ τῆς
 χαλκάνθης,
 4 ἢ κινάρας φύλλα κοπανίσας ἀποπίασον καὶ ἄλειφε τοὺς ἄρμους τοῦ κραββατίου.

ἀναίρει M₁ | κῦμινον M₁ | καθ’ αὐτό M₁ | κινάρας M₁

Aláhúzással jelöltem azokat a helyeket – beleértve a Darkó *apparatus*ában közölt megjegyzéseket is –, ahol magam nem látom egyértelműnek a helyzetet, vagy kimondottan nem értek egyet Darkó Jenő megoldásával. Vizsgáljuk meg részletesen a szóban forgó olvasatokat.

A szöveg első szava egy rövidített névszói alak: ψύλλ-, amihez Darkó az *omikron*-tönű, hímnemű ψύλλος, vagyis ‘bolha’ jelentésű főnevet társítja, melynek *pluralis accusativus* formáját, a ψύλλους alakot látja a szövegben, más szóval az -ους esetvégződés elhagyását vélelmezi. Azonban a szó *alpha*-tönű, nőnemű alakjának (ψύλλα) előfordulása jobban adatolható,¹⁵ ráadásul az ehhez tartozó *pluralis accusativus* -ας esetrag gyakori rövidítése éppen olyan „pipaszerű vonás”, ami itt a második lambdából kinő (lásd Gardthausen kézikönyvének megfelelő ábráját),¹⁶ úgyhogy, bár a mondat értelme szempontjából nincs jelentősége, magunk mégis ψύλλας formában olvasnánk a kérdéses *locust*. A szó írásképe egyébként szembeszökő hasonlóságot mutat a negyedik sor második szavával. Ott a φύλλ- egyértelműen a φύλλον *pluralis accusativus* formájával (φύλλα) azonosítható, de a második lambdából kinövő szár nem is olyan hosszú, mint a ψύλλ- esetében. Annyi mindenesetre ettől függetlenül is valószínűnek látszik, hogy a fentebb rövideen bemutatott második bejegyzés Psellosra vonatkozó kérdése tévedésből ered, mert a négysoros szövegnek semmi köze Pselloshoz. A tévedés oka alighanem az lehetett, hogy a kérdést megfogalmazó szerző a ψύλλα köznév ragozott alakjának kezdőbetűjét nagy *psi*-nek tekintve a Psellos tulajdonnév valamelyik formáját vélte felfedezni a szóban (talán a genitívusi Ψελλοῦ alakot?), és ebből kiindulva jutott arra a feltevésre, hogy a négy sor esetleg valamilyen irodalmi értékkel bíró (vers)részlet lehet. Kevésbé valószínű, de nem zárható ki az a magyarázat sem, hogy a kérdést feltevő személy helyesen olvasta a bejegyzés szövegét, és annak tartalma alapján vetette fel Michaél Psellos esetleges szerzőségét, ugyanis Psellos kisebb szónoklatai között csakugyan akad bolháról (or. min. 27: Ἐγκώμιον εἰς τὴν ψύλλαν), tetűről (or. min. 29: Ἐγκώμιον εἰς τὴν φθειρα), sőt poloskáról (or. min. 30: Ἐγκώμιον εἰς τοὺς κόρεις) szóló dicsőítő beszéd is. Csakhogy ezek a beszédek kivétel nélkül a Lukianos-féle légy-*enkómiont* (Ἐγκώμιον μυίας) követő szónoki gyakorlatok, nincs közük az itt tárgyalt szöveghez.¹⁷

¹⁵ A TLG keresője szerint a ψύλλα alakhoz kapcsolódó előfordulások száma meghaladja a százat, a ψύλλος függő eseteinek száma pedig nem éri el a húszat.

¹⁶ Lásd V. Gardthausen: *Die griechische Palaeographie*. Leipzig (1879) 259.

¹⁷ Ráadásul egyáltalán nem biztos, hogy Docen (vagy bárki is volt a kérdést megfogalmazó személy) tudott ezeknek a kevésbé ismert szónoki gyakorlatoknak a létezéséről.

Az első sor harmadik szava az ἀναιρεῖ *praesens imperfectum singularis* 3. személyű igealak, melynek ékeztése a *verba purára* vonatkozó szabály szerint helyesen véghajtott. Pontosan ezt látom a szövegben: az ‘epsilon-ióta’ betűkapcsolatból boltívszerűen jobbra kanyarodó hajtás, mint láttuk Sophianos írásképeinek egyik jellegzetessége, mely a rövidke szövegünkben is többször előfordul. Magam nem látom semmi nyomát a Darkótól olvasott és az *apparatus*ba száműzött másodéles ἀναιρεῖ formának.

Az átírás következő vitatható pontja tulajdonképpen két hiba együttes eredménye: egy rosszul olvasott, majd ennek nyomán fölöslegesen javított alak. Darkó a főszövegben a κύμινov *singularis nominativus* formát hozza (harmadélesen, a végén *ny*-vel), az *apparatus*ából pedig kiderül, hogy κυμίov-nak (másodélesen) olvasta a kérdéses szót, más szóval a kéziratban vélelmezett *nominativus* téves ékeztétét javította a főszövegben. Csakhogy a kéziratban – szerintem – még a rossz minőségű felvételen is jól olvashatóan a *singularis genitivus* κυμίov alak látható (másodélesen, a végén nem *ny*, hanem *psilon*). A pontatlanságot Darkó alighanem a mondat szerkezet félreértése miatt követte el. A bejegyzés első sorában ugyanis egy három tagból álló felsorolás szerepel, melynek elemeit két alkalommal ‘vagy’ választó kötőszó különíti el. A javítás alapján Darkó szerint a három elem a következő: 1) ἀφένημα ῥοδοδάφνης, vagyis ‘leander főzete’; 2) κύμινov, vagyis ‘kömény’; 3) θαλάττιον ὕδωv, vagyis ‘tengervíz’. Ha azonban elfogadjuk a kézirati olvasatot, a κυμίov *genitivus*si forma a ῥοδοδάφνης *genitivus*si alakkal kerül egy szintre, mondattani értelemben mindkettő jelző az ἀφένημα mellett, a ‘vagy’ kötőszó pedig első előfordulási helyén a két jelzőt választja el. Így a helyes értelmezés: ‘leander vagy kömény főzete’ lesz.

A harmadik sor vége felé a *praepositio*s kifejezés helyesen καθ’ αὐτὸ. Darkó is ezt hozza a főszövegben, de fontosnak találja jelezni az *apparatus*ban, hogy a mellékjelek a kéziratban pontatlanok. Meglehet, hogy az erős hehezet a *diphthongus*nak inkább az *alpha*, mintsem az *psilon* eleme fölé esik, de egy hevenyészve odavetett feljegyzés esetében túlzott szigorúságra, hogy ne mondjam, szörszálhasogatásra vall a kritikai *apparatus*ban felróni egy efféle *lapsus*t. Darkóval ellentétben magam nem foglalkoznék hosszabban azzal sem, hogy a αὐτὸ *omikron*ja fölötti ékezet vajon tompa vagy éles-e, helyette a szöveg folyamatossága miatt kézenfekvő módon tompának tekintem. *Nota bene*: Darkó élesnek veszi, utána pedig vesszőt tesz, bár a kéziratban itt nyilvánvalóan semmilyen központoszási jel nincs.

A negyedik sor elején álló szó Darkó *apparatus*a szerint is κινύρας *singularis genitivus* (két *ny*-vel) a κινύρα ‘tövis’, ‘bogáncs’ jelentésű főnévből, csak éppen ő javítja κινάρας formára (egy *ny*-vel). Bár a szó csakugyan ebben a formában adatható legtöbbször, az emendálás mégis szükségtelen, mert a kifejezés – ha kisebb számban is – előfordul mind a κινύρα (*psilon* és egy *ny*), mind a κινύρα (két *ny*) alakban,¹⁸ a szöveg olvasata pedig teljesen egyértelmű, vagyis a mondatban az utóbbi alakváltozat birtokos esete olvasható.

Végére hagytam a második sor végének csakugyan nehezen értelmezhető szerkezetét. Emlekeztetőképpen Darkó a következő átírást adja: ἀπὸ πλουομένης τεvτῆς αὐτῶv. Kezdve az egyszerűbbik felével: a mondat végén nem a *pluralis genitivus* αὐτῶv, hanem a *singularis dativus* αὐτῷ formát látom, *ióta subscriptum*mal és az *ómegán* a szokott jobbra hajló boltíves hajtással. A mondat elejének ἀπὸ tagja pedig véleményem szerint itt nem előljárószó, hanem igekötő (az ékezet is éppen ezért hiányzik róla). A ‘lemos’ jelentésű ἀποπλύνω ige a klasz-

¹⁸ A κινύρα alakjai ötvenszer, a κινύρα formái tizenkilenc, a κινύρα-é pedig három esetben szerepelnek a ránk maradt antik szövegekben.

szikus kortól adatható, a *Lexikon zur byzantinischen Gräzität* pedig még az ἀποπλυνσις névszói alakot is hozza ('Abwaschen', 'Reinigung'). A szövegben ennek megfelelően az ige *passiv participium imperfectum singularis genitivus* nőnemű alakját, ἀποπλυνομένης-t olvasok. A középpüti álló szót Darkó τευτίης formában írja át, s nyilvánvalóan az ἀπό-tól függő *genitivus*nak érti. Megoldásáról azonban már a kézirat tanulmányozása nélkül is megállapíthatjuk, hogy biztosan rossz. Nemcsak a nyelvjárási -ίης végződés miatt (ami helyesen -ίας lenne, már ha lenne ilyen szó), hanem mert a görög nyelvben, ahogy azt Darkó maga is leszögezi az átíráshoz adott lábjegyzetében sem a közép-, sem az újjörögben nincs τευτία szó. Már csak emiatt is érdemes itt *in extenso* idéznünk Darkó értelmezési kísérletét: „A τευτίης szó, melyet a közép- és újkori görög szótárak nem ismernek, kétségkívül a τέντα-val függ össze. τέντα = σκηνή (= sátor) a középkori íróknál, különösen a taktikusoknál I. Sophokles Greek Lexiconát. Az újkori szárazföldi görögöknél a. m. 'takaró'. Román kölcsönzó; v. ö. lat. tenda < tendere, olasz-portugál-spanyol-prov. tenda, oláh tindă (= pitvar), albán tende (= rőzsekunyhó) G. Meyer Neugr. Stud. III. 65.”¹⁹ A megfejtéshez fűzött magyarázat a nyelvészeti hivatkozások és analógiák ellenére erőltetettnek tűnik, ráadásul nem ad érthető jelentést a szerkezetnek, más szóval értelmetlen. Ha emellett még a kéziratot is alaposabban szemügyre vesszük, további észrevételeket tehetünk. A szó elején szerintünk nem egyszerűen egy *tau*, hanem a névelő nőnemű *singularis genitivusa* (τῆς) áll, nagyjából abban a formában, ahogy a megfelelő Gardthausen-ábra is mutatja.²⁰ A következő betű sem *epsilon*, hanem *kappa*, utána pedig nem *ny-tau*-t látok, hanem a *kappából* kinövő *lambdát*, pontosan úgy, ahogy a harmadik sor közepén, a κλίνην szó elején. Egy betű azonban még így is hiányzik. Ha a szó fölé írt szótagot -ης-nek tekintem (amint az valószínű), akkor egy *ny*, ha pedig az első betűt *ny*-nek olvasom (erre az írásképre is van példa), akkor egy *éta*. Megoldási javaslatunk ennek ellenére jobb híján τευτίης helyett τῆς κλί(ν)ης. Az ἀποπλυνομένης τῆς κλίνης αὐτῷ szerkezet tehát egy *genitivus absolutus* kiegészítve egy többféleképpen értelmezhető, de kétségtelenül nehézkes *dativusi bővítémmel*.

Az eddigieket összegezve az alábbi javaslatot teszem a szöveg átírására:

- 1 ψύλλας δὲ ἀναιρεῖ ραινόμενον ἀφέψημα ῥοδοδάφνης ἢ κυμίνου ἢ θαλάττιον ὕδωρ.
- 2 κόρεις κωλύει γενέσθαι χαμαιλέοντος μέλανος ἀφέψημα ἀποπλυνομένης τῆς κλίνης αὐτῷ. ἔπειτα χάλ-
- 3 κανθαν λεάνας μετὰ χολῆς ταυρείας ἄλειφε τὴν κλίνην ἢ ἔλαιον καθ' αὐτὸ ἢ μετὰ τῆς χαλκάνθης
- 4 ἢ κινάρας φύλλα κοπανίσας ἀποπίασον καὶ ἄλειφε τοὺς ἄρμους τοῦ κρᾶββατίου.

A rövidke szövegben szereplő növénynevek és egyéb rovarirtó szerek azonosítása nem minden esetben egyszerű. A ῥοδοδάφνη más néven νήριον (*nerium oleander rhododendron*),²¹ vagyis leander vagy babérrózsa elsősorban dísznövényként szolgáló cserje, de a növény leveleiben és szinte minden részében megtalálható *oleandrin* nevű vegyület miatt csakugyan erő-

¹⁹ Darkó: *i. m.* (10. j.) 36–37, 2. j.

²⁰ Gardthausen: *i. m.* (13. j.) 260.

²¹ Bár rendszertani szempontból a két növény nem teljesen ugyanaz, az ókorban mindkettőt gyakorlatilag azonosnak tekintették. Vö. Pedianos Dioskuridés (kb. 40–90) például így fogalmaz Περι ὕλης ἰατρικῆς című munkájában (4, 81, 1): νήριον: οἱ μὲν ῥοδοδένδρον, οἱ δὲ ῥοδοδάφνην καλοῦσι.

sen mérgező, nemcsak a rovarokra, hanem az emberre nézve is. A kömény, vagyis a κύμινον, bár a görög szó eredetileg csak kellemes illatú növénymagot jelent, amit az ételek ízesítésére használnak, magyarul bármilyen fűszermag lehet. A kömény nem mérgező, sőt sokkal inkább jótékony élettani hatásáról ismert, de jellegzetes, erős illata talán tényleg elriaszthatja a bolhákat. A χαμαιλέον μέλας, a fekete kaméleon valószínűleg a *cardopatium corymbosum*, esetleg a *chamaeleon gummifer* nevű fajjal azonosítható. Akárcsak rokona, a fehér kaméleon (χαμαιλέον λευκός) az őszirózsafélék vagy fészkesek családjába tartozik. A Mediterraneum térségében honos tövisféle ragacsos, erős méreganyaga az embernél máj- és veseelégtelenséget okoz, gyermekek számára könnyen halálos is lehet. A χάλκανθα nem növény, hanem ásványi anyag, mégpedig az ún. 'gállickő', vagyis kénsavas réz, rézszulfát, mely rendkívül mérgező, fémies ízhatású. A görög κιννάρα szó jelentése általában 'tövis', 'tüske', 'bogáncs', vagyis a növény pontosan nem azonosítható. Némi támpontul szolgálhat Pseudo-Galénos egyik szöveghelye, ahol a szerző a κιννάρα gyökerét a lórom (*rumex*) és az *asphodelus* gyökerével azonosítja.²² Végül a χολή ταύρεια, a marhaepe, melynek maró hatását különböző tisztítószerkelelt előállításánál a vegyipar ma is hasznosítja.

A bejegyzés forrása nem azonosítható. Bár az antik orvosi tárgyú művek előszeretettel foglalkoztak a rovarirtás különböző módjaival, a ránk hagyományozott anyagban nincs közvetlen egyezés szövegünkkel. Könnyen elképzelhető, hogy Sophianos egy gyakorlati tapasztalaton alapuló szóbeli közlést foglalt írásba, esetleg emlékezetből, szabadon fogalmazva kivonatolta egyik olvasmányát.

A szöveg jelentése nagyjából a következő:

„A bolhákat elpusztítja a leanderből vagy köményből készült főzet vagy tengervíz szétlósolása. A poloskák elszaporodását megakadályozza a fekete kaméleon főzete, ha lemosuk vele az ágyat. Aztán kenj az ágyadra marhaepével összemorzsoltság rézgálicot, esetleg olajat szintisztán vagy rézgáliccal, vagy megszáritva ördög meg egy bogáncs leveleit és kend be vele a fekhely illesztéseit.”

Hát így kell bolhát irtani – legalábbis Nikolaos Sophianos szerint. Magam hajlamos vagyok inkább Theophrastos véleményét osztani: „Azt mondják, hogy a bolhák ellen nincs orvosság.”²³

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány az NKFIH K 134301 és az NKFIH NN 124539 jelzetű pályázatok támogatásával készült. A kéziratot digitális fényképek segítségével tanulmányoztam.

Összeférhetetlenségi nyilatkozat: A szerző mint egyben szerkesztő a kézirat bírálatának folyamatában nem vett részt.

²² De succedaneis 19, 741, 12–13: ἀντι ρίζης λαπάθου, ρίζα κιννάρας. ἀντι ρίζης κιννάρας, ἀσφοδέλου ρίζα.

²³ Hist. Plant. VII, 5, 4, 10: πρὸς δὲ τὸ μὴ γίγνεσθαι ψύλλας οὐ φασιν εἶναι φάρμακον οὐδέν.

SUMMARY

Codex Monacensis Graecus 307a, copied by twelve hands at the beginning of the 16th century, contains the historical work of Laonikos Chalkokondyles. In addition to the main text, the manuscript also preserved several marginal notes. After the text of Chalkokondyles' *Apodeixis*, on page 237^v of the codex, we can find an entry added by Nikolaos Sophianos, in which he describes different methods against fleas and bugs. Although the text of the recipe was already published by Jenő Darkó previously, his version is inaccurate and contains many errors. The aim of the present paper is to provide a new decipherment of this four-line text with translation and short comments.

Keywords: *Monacensis Graecus 307a*, marginal notes, Nikolaos Sophianos, recipe against insects

Open Access. A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

